

*Sabrina P. RAMET**

KUGA NACIONALIZMA IN ZAPUŠČINA VOJNE Sodobne knjige o Srbiji in Bosni

Socialistična federativna republika Jugoslavija je bila ves čas v krizi, ker njen sistem ni razrešil nekaterih najbolj pomembnih problemov - predvsem problema legitimnosti, težav na področju ekonomije, zahtev po demokraciji, težav pri ustvarjanju skupne politične kulture, da ne omenjamo nenehnega državnega zlorabljanja človekovih pravic na Kosovu in drugje. Večji šoki sistemu so bili samodejno povečani zaradi trajne krize sistema. Velik šok je bila Titova smrt, ki jo je objokovala vsa država, hkrati pa jo je spremljal globok strah. Takšni strahovi so bili večinoma nerazumljivi, celo nepopolni. Mnogi so bili prestrašeni, vendar niso bili popolnoma prepričani, česa bi se morali bati. Seveda je Tito pogosto opozarjal na nevarnosti nacionalizma, vendar pa ni bilo mogoče predvideti, da bo komunistična partija nezmožna obvladovati nacionalistična nesoglasja v državi (najbolj očitno na Kosovu, čeprav ne samo tam). V tistem času so v zavesti ljudi prevladovali ekonomski problemi, toda strah pred neznanim je bil v mislih Jugoslovanov daleč najmočnejši.

Do srede 80. let je bilo že razvidno, da je Jugoslavija kot na toboganu, saj so srbski nacionalisti (glede na slavni SANU1) postavljali zahteve, ki so bile skrajno nesprejemljive tako za ostale državljane kot tudi za liberalne Srbe (kot sta bili na primer Vesna Pešić in Sonja Licht); Albanci so bili vse bolj nezadovoljni z državo, ki jih po njihovem mnenju ni obravnavala kot enakovredne drugim v multinacionalni državi; mnogi Slovenci so se vedno bolj zgražali nad tem, kar so ocenili kot popolno izkoriščanje njihove republike v federaciji; in trdovraten segment hrvaške družbe (treba je samo pomisliti na primer Tudjmana in Parage) je samo čakal na priložnost za samostojno pot in ustanovitev neodvisne Hrvaške.

Večina spustov po toboganu pa se vendarle ne konča tragično. Kaj je šlo torej narobe v primeru Jugoslavije?

Temne sence nacionalizma

Knjige Ivana Čolovića in Jasne Dragović-Soso raziskujejo proliferacijo srbskega nacionalističnega razmišljanja po Titovi smrti leta 1980. Po Čoloviću je osrednja težava inkompatibilnost "Srbskega nacionalnega mita" - termin, ki ga uporablja - z demokracijo. V tem pogledu so bardi srbskega nacionalizma vodili družbo proti temi in ne luči. Čolović, ki ni ravno oboževalec nacionalizma, predlaga naslednji povzetek srbskega nacionalnega mita:

* Sabrina P. Ramet, doktorica politoloških znanosti, Univerza v Trondheimu, Norveška.

¹ Srbska Akademija znanosti in umetnosti (Srpska akademija nauka i umetnosti).

“Srbski narod je eden izmed najstarejših narodov na svetu, vsi ostali narodi so se razvili iz njega, prav tako vsi jeziki izvirajo iz srbskega jezika. Vendar pa je srbski narod hkrati mlad in najbolj svež narod... To je mogoče zato, ker ta narod živi na eni strani zgodovinskega časa... Živi v večni sedanosti, simultano star in mlad, v večni zvezi mrtvih, živečih in še nerojenih... Srbi so danes tudi varuhi najredkejših in najpomembnejših civilizacijskih vrednot, vrednot srca in duha... Današnje trpljenje Srbov in nevarnosti, ki so se zbrale okoli njih, ogrožajo njihovo preživetje in se lahko primerjajo samo s preganjanjem in uničenjem Židov v času tretjega rajha... Srbi so ponosen narod, ki si želi zgraditi svojo državo na zdravih in naravnih temeljih, državo, v kateri bodo bodo vsi skupaj na srbski zemlji, kjer bodo vsi en narod, ena država, z enim vodjem, kjer bodo vsi slavili eno srbsko vero, govorili en srbski jezik, pisali v eni srbski pisavi in mislili eno srbsko misel” (Čolović, 2002: 7-9).

Čolović dokazuje, da je srbski nacionalni mit med Srbi promoviral popačeno nacionalno samopodobo in izkrivljeno predstavo o tem, kaj je prav in kaj narobe. S tem ko je srbska družba polagoma podlegla uroku nacionalizma, se je spremenil njen občutek za čas, odnos do boga in cerkve in celo seksualnost ljudi. Popačenje seksualnosti je opazil in se mu posmehoval odlični pisec Danilo Kiš, ko je napisal: “Genitalije so nacionalni pečat, rasno znamenje; drugi ljudje imajo srečo, tradicijo, izobrazbo, zgodovino, razmerje, toda genitalije so samo naše” (ibid: 92).

Mit Kosovega polja - bitke v letu 1389, ki je sedaj v mitu preoblikovana v veliko tekmovanje med krščansko Evropo in islamskim vzhodom - je igral vlogo pri oblikovanju mitične slike v nasprotju z ozadjem, ki priča o sodobnem trpljenju Srbov velikih razsežnosti. Poleg tega je bil mit - s svojo zgodbo o carju Lazarju, ki se je odpovedal kraljestvu na zemlji v prid kraljestvu v rajju - sočasno interpretiran kot pravica Srbov, po nepojasneni logiki, do kraljestva na zemlji, ki naj bi se mu Lazar odpovedal in bil izkoriščen z namenom, da bi celoten srbski nacionalni projekt opravičili kot svet. Srbski narod je bil, v skladu s tem, sveti narod in je imel avtorizacijo boga za odstranitev vsega, kar jim je bilo na poti. V skladu s tem prikazom je bila objava članka v bosansko-srbskem časopisu Javnost, 22. julija 1995, ki je označil krvoločno osvojitve Srebrenice in hladnokrvni pokol več kot 7,000 muslimanskih moških in dečkov kot “čiščenje madeža na zemljevidu” (ibid: 42). Vendar pa so bili Američani (ki nimajo “nobene nacionalne identitete”) in živijo v družbi potrošnikov “brez duše”) (ibid: 67) in vzhodno Evropejci (ki so “obremenjeni z materializmom, humanizmom in kosmopolitizmom” tako, da jim od njihove preteklosti kulturne veličastnosti ne ostane nič razen “bolna, uvela, gnila identiteta”) (ibid: 67) za nacionalistične Srbe tisti, ki so podlegli nemoralnosti. Na primer, Dragoljub Jeknić, komentator v omenjenem časopisu Javnost, je opisoval Američane kot “zbirko avanturistov, izkoreninjenih posameznikov, barbarov, banditov, morilcev z vseh vetrov sveta...” (Javnost, 1995: 67). Predniki današnjih Hrvatov, Bolgarov, Makedoncev, Bosancev in celo Romunov in Albancev so bili Srbi, vendar pa so zakrivali izvirni greh s tem, da so zapustili svojo “resnično” identiteto in prevzeli tuje ali umetne identitete. S tem ko Nesrbi živijo umetna, materialistična in nemoralna življenja, so pozivi k uniji Srbov v eni državi za nekatere pisatelje (kot je na primer Radomir Konstantinović) postali “sanje o popolni separaciji od ostalega sveta.” Matija Bećković, predsednik Zveze srbskih pisateljev na

koncu 80. si je predstavljal "Srbijo kot avtonomno nebeško telo...Srbski planet" (Konstantinović in Becković, 2002: 66).

V okviru srbske pravoslavne cerkve so se dvignili svarilni glasovi, da je največja grožnja "nebeškemu kraljestvu" ravno znotraj same Srbije, in sicer v obliki infiltracij new age religij, kot so neopoganstvo, narkomanstvo, homoseksualnost, pornografija, AIDS in znižanje natalitete ter drugi podobni grehi. Škof Ljubodrag Petrović, predstojnik cerkve Sv. Aleksandra Nevskyja v Beogradu, je bil očitno pomemben govornik s tega področja, izražal je svojo zaskrbljenost nad tem, da imajo številni umori v Srbiji "demonške osnove", kar je posledica "hudičeve imance" (Čolović, 2002: 193).

Čolovićev namen pisanja te knjige je bil povzročiti nič manj kot mitično izganjanje duhov, odpravljanje mitov, ki so že predolgo oklepali večino Srbske družbe v paranoično razpravo. V sklepnih besedi, napisani za angleško izdajo te knjige, je avtor jasno pozval k "likvidaciji politične retorike, ki je temelj na podobah in osebah, ki bi težko preživele v demokratičnem političnem diskurzu", da ne bi družba zamudila priložnosti pobegniti iz "vampirske" hiše tako imenovane "Nebeške Srbije" (ibid: 308). Čolovićevo delo je intelektualno zanimivo in je monumentalen prispevek k razumevanju ne samo srbskega nacionalizma v 80. letih prejšnjega stoletja, ampak tudi dinamik nacionalistične paranoje kot takšne. Vsi, ki jih Srbija zanima, bi morali prebrati to knjigo.

Dragović-Soso deli Čolovićevo zaskrbljenost glede široko razširjenega nacionalističnega mita med Srbi v 80. letih, vendar pa je njen pristop bolj zgodovinski in ne antropološki. Osredotoča se predvsem (vendar ne samo) na vlogo srbske intelektualne skupnosti pri ponovnem razcvetu nacionalizma. Kot pravi avtorica, poskuša knjiga "razložiti, zakaj so nacionalistične skrbi zasenčile vse ostale aspekte političnega načrta (srbske intelektualne opozicije), kar je povzročilo, da so mnogi nekdanji odpadniki izdali humanistične principe, ki so bili prvotno središče njihovega aktivizma". Dragović-Soso (2002: 2) je, tako kot Čolović, prepričana, da so specifični tipi nacionalističnega diskurza, ki so se razširili v Srbiji v času 80. letih, nekompatibilni z demokracijo zaradi njihovega poudarka na viktimizaciji, uporabi teorije zarote pri razlagi domnevne sovražnosti Nesrbov do Srbov, pripisovanju genocidnih namer določenim Nesrbskim skupinam in dvojnih standardih, uporabljenih v rešitvah, ki so jih ponujali nacionalisti (ibid: 9). Kot opaža, je simpatija srbskih intelektualcev do kosovskih Srbov, ki so se pritoževali, da so jih napadli kosovski Albanci, dostavila začetno pobudo ki jih je potegnila v nacionalistični diskurz. Vendar pa njihovo prepričanje, da razvoj demokracije lahko počaka, dokler nacionalno vprašanje ne bo rešeno, ocenjuje kot "iluzijo" (ibid: 12).

Avtorica dokaže, da se zaskrbljenost srbskih intelektualcev za položaj Srbije v jugoslovanski federaciji kaže vse od njenega začetka v času druge svetovne vojne ter zlasti, da so bili Albanci in Srbi nezadovoljni z ustanovitvijo avtonomnega Kosova v okviru Republike Srbije - Albanci zato, ker so čutili, da si zaslužijo svojo republiko (glede na to, da so bile republike vzpostavljene na osnovi mešanice etičnih in zgodovinskih kriterijev), Srbi pa zato, ker so bili ogorčeni zaradi izgube nadzora nad ozemljem, ki so ga nadzorovali že od Balkanskih vojn leta 1912-13.

Tako je marca 1971 Mihailo Djurić, profesor prava na Univerzi v Beogradu, na javnem forumu oznanil, da ima visoko prioriteto "pravna in politična združitev Srbskega naroda" - avtorica opozori, da je bil ta projekt, po Djurićevem mnenju povezan z obtožbo vseh Hrvatov za genocid.

Skupaj s številnimi intelektualci Dragović-Soso interpretira Titovo čistko liberalcev v letu 1971-72 kot odločitev, ki je učinkovito izničila kakršnekoli možnosti evolucije SFRJ v liberalno socialdemokracijo. Na Hrvaškem je čistka mnoge prepričala, da je mogoče človekove pravice in demokracijo doseči le v kontekstu Hrvaške odcepitve od SFRJ, medtem ko je čistka v Srbiji potisnila nekonformistične intelektualce, kot so Dobrica Ćosić in člani skupine Praxis, v opozicijo. Avtorica podrobno poroča o različnih polemikah, ki so se pojavile po Titovi smrti, ter razpravlja o propadu naporov, da bi pripravili drugo izdajo jugoslovanske enciklopedije, prispevek Vladimirja Dedijera k uničenju Titovega mita z "Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita" (objavljeno leta 1981) in začetek javne razprave o ravnanju z osumljenci simpatiziranja s Stalinom po juniju 1948 v ujetniških taboriščih, kot je bil na primer Goli otok. V prvih letih po Titovi smrti so po skoraj 40 letih skrbno nadzorovanih in predpisanih pripovedih o boju partizanov na podlagi katerih ni bilo mogoče resno razpravljati o trpljenju v času druge svetovne vojne, srbski pisatelji začeli razpravljati o teh prepovedanih temah ter s tem podrli različne tabuje. Več pisateljev je začelo ponujati svoje ocene glede števila ljudi, ubitih v času vojne. Na primer, Velimir Tezić, bivši general, preusmerjen v zgodovinarja, je leta 1983 v svoji publikaciji omenil, da je samo v taborišču Jasenovac umrlo več kot milijon Srbov (Dragović: 111). (Seveda, če bi upoštevali, da so v Jasenovcu umrli tudi Nesrbi in da niso vsi, ki so jih pobili ustaši, umrli v Jasenovcu ter da so četniki, partizani in različni okupatorji uporabljali pravo municijo, potem bi lahko predvideli Terzićev zaključek, da je v času vojne umrlo 10 milijonov Jugoslovanov - kar je popolnoma absurdno stališče.) Veliko bolj nevarno od noro povečanih števil o izgubah v času vojne, je bilo povečanje tendence k disporičnemu razglabljanju, ki je bilo opredeljeno kot "tendenco posameznikov, da nesrečno preustvarijo, premislijo in podoživijo prijetne ali neprijetne dogodke...(rezultat česar je) povečanje (v) negativnem mišljenju o teh dogodkih" (Kramer in Messick, 1998: 246). Na primer leta 1988 so udeleženci na konferenci, posvečeni Jasenovcu, precej časa posvetili natančnemu opisovanju različnih načinov mučenja Srbov, ki so bili v rokah ustašev, kar je vključevalo zabijanje žebeljev v možgane žrtev in rezanje jezikov in nosov; poročilo o konferenci je bilo objavljeno v NIN-u (Dragović-Soso: 113).

Enak sindrom se je pojavil 1. maja 1985, ko je Djordje Martinović, kmet iz mesta Gnjlilane na Kosovu, prišel v bolnišnico z resnimi poškodbami, ki jih je povzročila steklenica, potisnjena v njegov rektum. Srbi so ta incident hitro "nacionalno" interpretirali. Satirik Brana Crnčević je na primer razglasil Martinovićevo trpljenje kot "Jasenovac za enega človeka". Bolj dramatična pa je bila slika srbskega umetnika Miće Popovića, ki jo je navdihnilo delo Jose de Ribere "Mučeništvo Sv. Bartolomeja" iz sedemnajstega stoletja, na kateri je prikazal z okroglimi kopicami pokrite Albance, ki dvigujejo Martinovića na lesen križ, eden od Albancev pa ima v roki steklenico (Dragović-Soso: 133). Slavni memorandum SANU, objavljen leta

1986, je bil torej samo kulminacija tektonskega premika v razmišljanju srbskih intelektualcev, ki je potrdil intenzivnost njihove frustracije s srbsko situacijo.

Toda, kako in zakaj so se intelektualci opozicije odločili za zaveznitvo z Miloševićem, ki je aprila 1987 še vedno ostro kritiziral vse vrste nacionalizma? Dragović-Soso (2002: 208) pripisuje to zvezo več faktorjem, med katerimi še zlasti poudarja liberalizacijo srbske kulturne scene v času Miloševića. Intelektualci so seveda cenili novo pridobljeno svobodo izražanja in so z veseljem sprejeli Miloševićevo "anti-birokratsko revolucijo" kot napoved prihoda demokracije v državo. Vendar pa se niso vsi srbski intelektualci ujeli na vabo. Nekateri srbski intelektualci, kot so odvetnik Ivan Janković, liberalna sociologinja Vesna Pešić, nekdanji partizanski general Gojko Nikoliš ter Zagorka Golubović, filozofinja na področju neo-heglovske prakse, so ostali trdni antinacionalisti in so celo ugovarjali vladni politiki na Kosovu (ibid: 238).

Dragović-Soso se previdno izogne enovzročni razpravi o prestopu številnih srbskih intelektualcev k nacionalizmu ter njihovi politični "poroki" z Miloševićevim režimom. Ravno nasprotno, poudarja, da se "nacionalizmi ne razvijajo v izolaciji, temveč medsebojno vplivajo drug na drugega, ter tako ustvarijo spiralo radikalizacije" (ibid: 257). Poleg tega pa je "vzpon ekstremnega nacionalizma specifičen glede na kontekst in povezave, ter ni zgodovinsko nespremenljiv in izoliran" (ibid: 256).

Dragović-Soso je napisala pomembno knjigo. To je ena izmed najboljših objavljenih knjig o Srbiji v 80. in ena izmed najbolj uporabnih knjig za razumevanje tega, kako in zakaj so se stvari odvile tako, kot so se. Knjiga je tudi potencialno gradivo za predavanja v višjih letnikih in na podiplomski ravni.

Presenetljivo partnerstvo v vojni

Ena izmed posebnosti srbske uporniške vojne v letih 1991-95, ki jo je v veliki meri načrtoval in vodil Slobodan Milošević (LeBor, 2002), je bil način, s katerim je beograjski režim za svojo ekspanzionistično vojno pridobil zaveznike v tujini. Zavezniki so vključevali velik del srbske diaspore, lahkoverne sektorje v določenih zahodnih cerkvah, posamezne strokovnjake in novinarje ter nekatere pomembne politike v zahodnih državah, vključno z velikim delom grškega političnega establišmenta. Medtem ko je Nato vse bolj spoznaval, da je Milošević središče problema, pa je Grčija, kot članica Nata, trdno stala na Miloševićevi strani. Zgodbo o tem nenavadnem zaveznitvu - "nesveti zvezi" - prepričljivo pove Takis Michas v svoji kratki knjigi o grško-srbskem prijateljstvu v času Miloševića.

Skrbno raziskovana in previdno premišljena nesveta zveza prepričljivo dokazuje, da so grška pravoslavna cerkev, grška komunistična stranka, vlada in tudi večina grškega naroda navdušeno podpirali srbsko vlado in bosanske Srbe, kar je rezultiralo v minimiziranju in celo zanikanju poročil o srbskih krutostih ter poudarjanju kredibilnosti zgodb o "zaroti v Vatikanu, muslimanskem izdajalstvu, hrvaški okrutnosti, srbskem pogumu, zahodnjaški hinavščini, Natovem podpihovanju vojne ter ameriški aroganci" (Michas, 2002: 6). V tem pogledu je osupljivo, kako je grška televizija julija 1995 praznovala poraz Srebrenice.

Približno 100 grških prostovoljcev se je borilo skupaj z enotami bosanskih Srbov za to, kar so videli kot pravoslavno vero. Sama grška vlada je uporabila svojo moč veta v Natu, da je preprečila vojaško akcijo proti Srbom in prekršila naftni embargo Združenih narodov. Kot prikazuje Michas, so pomembni krogi grške vlade podpirali Miloševićev predlog o konfederaciji med Grčijo in Srbijo decembra 1994, kar bi vključevalo tudi republiko Makedonijo, seveda proti njeni volji. Ministrski predsednik Andreas Papandreou je ocenil Miloševićev predlog kot "pionirski in zanimiv" (Michas, 2002: 20), medtem ko je bil George Magakis, ki je nekaj mesecev kasneje postal grški minister za zunanje zadeve, po mnenju Michasa, "še bolj navdušen" nad Miloševićevim načrtom. Michas prav tako dokumentira vlogo grške vlade pri posredovanju informacij o zračnih napadih Nata na pozicije bosanskih srbov generalu Mladiću avgusta 1995, tako da prikaže, da je posredovanje informacij izrecno avtoriziral ministrski predsednik Papandreou (ibid: 39).

Vendar pa grška javnost ni bila zagovornik Srbov kar tako. Ravno nasprotno, kot prikaže Michas, so bile "grške simpatije namenjene ne toliko Srbiji, ampak bolj Miloševićevemu režimu in njegovim političnim privržencem v Bosni in na Kosovu." Ko je srbska opozicijska skupina OTPOR ("Odpor") kontaktirala tiste grške glasbene skupine in umetnike, ki so igrali na proti-Nato koncertih v času vojne v Bosni in Kosovu, ter jih prosila za sodelovanje pri proti-Milošević koncertu (v letu 2000), so vse pomembnejše skupine odklonile sodelovanje, medtem ko so tistim "redkim, manj pomembnim glasbenim skupinam, ki so sodelovale pri koncertu,... grozili in jih nadlegovali, da bi tako preprečili njihovo sodelovanje" (Michas, 2002: 102-103). Grške simpatije do Miloševića so se nadaljevale tudi po njegovem padcu z oblasti. Tako je 26. junija 2001, ko se je pritisk na Beograd za izročitev Miloševića Haagu približeval višku, 79 delegatov grškega parlamenta podpisalo peticijo proti izročitvi Miloševića ali kateregakoli drugega obtoženega vojnega zločinca v imenu vseh grških političnih strank (ibid: 105).

Kako bi lahko razložili to nesočustvovanje Grkov s trpljenjem Nesrbov, njihovo nesočustvovanje z demokratično opozicijo Srbije in dejstvo, da je grška cerkev podpirala program srbske ekspanzivnosti ter podporo srbskim vojnim ciljem? Michas pravi, da lahko delni odgovor poiščemo v vedenju grških medijev. Čeprav Michas verjame, da je imela "velika večina grških kvalitetnih novinarjev...neoporečne in uravnotežene poglede," pa so imeli le-ti zelo majhen vpliv na medijsko poročanje o jugoslovanski vojni. Zato so grški mediji redno poročali o okrutnostih muslimanov nad Srbi, medtem ko ni bilo skoraj nobenih poročil o veliko bolj krutih dejanjih Srbov nad muslimani. Velik del poročanja grških medijev se ni dvignil nad stopnjo propagande. Na primer, ko so enote Mladića, Šešlja in Ražnjatovića ("Arkan") poklale neoborožene civiliste v Bijeljini, Brčkem, Zvorniku, Foči, Prijedoru in drugje, so grški mediji poročali o "napredovanju srbske vojske" in so primerjali to "napredovanje" z odporom partizanov proti nacistični okupaciji v času druge svetovne vojne (ibid: 31).

Drugi del obrazložitve grškega odnosa do Srbije in vojne lahko povežemo z vedenjem vodilnih osebnosti grške pravoslavne cerkve. Ti krogi so nedvomno intenzivno spodbujali protizahodnjaško dimenzijo grškega nacionalističnega diskurza. Na primer, marca 1999 je nadškof Christodoulos v svojem govoru v

cerkvi Sv. Neapolisa v Solunu označil ameriškega predsednika kot "hudiča", "vruga", "zahrbnega fašista" ter "kristjana samo po imenu", ker je odredil zračne napade na Srbijo (ibid: 35).

Po mnenju Michasa, je najpomembnejši faktor za razlago grških stališč do Srbije in vojne prevlada etničnega nacionalizma kot nasprotja državljanske miselnosti pri Grkih. Michas pravi, da je rezultat le-tega splošna indiferentnost glede srbskih zločinov do Bosancev, za katero bi "...lahko rekli, da odraža nesposobnost ljudi v državi, osnovani na etnični ekskluzivnosti, da bi spoznali za zločin nekaj, kar je za njih v številnih pogledih popolnoma naravno." Torej je bil v središču grško-srbske zveze bolj nacionalizem kot religija - iz česar tudi pride Michasova karakterizacija te zveze kot "nesvete". Poleg tega je bila ta zveza "nesveta" še v drugem smislu, kar sicer Michas navaja z z izjavo Corneliusa Castoridisa, ki ga opisuje kot najpomembnejšega družbenega misleca v povojni Grčiji. Nekaj let pred njegovo smrtjo v letu 1997, je Castoriadis izjavil: "V mojih očeh so grški politiki, novinarji, ljudje, ki delajo v medijih, ter drugi, ki so bili odgovorni za kampanjo dezinformacij, moralni sokrivci pri zakrivanju srbskih zločinov na Hrvaškem in v Bosni" (ibid: 143).

Michas je napisal odlično knjigo, ki ponuja pomembne vpoglede v obnašanje Miloševićevega režima v času vojne in v naravo grške politike in njihove zunanje politike.

Posledični učinek

Po vojni v Bosni je bila več kot polovica od 4.3 milijona bosanskih državljanov beguncev, skoraj četrt milijona ljudi je bilo mrtvih, infrastruktura v vrednosti od 15 do 20 milijard dolarjev je bila v ruševinah, industrijska proizvodnja se je zmanjšala na manj kot 10% predvojne proizvodnje in kar 80% agrokulturnih sredstev je bilo uničenih (Cousens in Cater, 2001: 25). Dodati je treba še psihološke poškodbe - z razširjenimi pojavi posttravmatičnega stresa, bolestne melanholije, introvertiranosti in nezaupanja članom drugih etničnih skupin - pa tudi škodo na verskih in drugih kulturnih objektih. Daytonski mirovni sporazum je predstavljal poskus za ponovno izgradnjo Bosne. O tej temi govorita dve knjigi, ki ju bomo ocenili - "Towards peace in Bosnia", ki sta jo napisala Elizabeth M. Cousens in Charles K. Cater, ter "Bosnia after Dayton", izpod peresa Sumantra Bose, ki je prav tako pisal o Španiji in Šri Lanki. V nasprotju z deli Čolovića, Dragović-Sose ter Michasa, sta bili dve deli, ki se posvečata Bosni po Daytonu, napisani brez referenc na materiale, napisane v lokalnem jeziku. Če sodimo po njihovih bibliografijah, sta bili očitno napisani samo na osnovi materialov v angleškem jeziku.

Sodelovanje Cousensove in Caterja je v celoti uspešno. Na žalost pa natančnost raziskovanja teme nista ponovila na področju pregledovanja literature o sami bosanski vojni, zato sta avtorja že na začetku dela naredila tri napake, ki bi se jim

lahko z lahkoto izognila.² Vendar pa teh napak ne bi preveč poudarjali, saj je knjiga zelo uporabna kot kratek pregled "daytonske izkušnje" v Bosni. Avtorja sta ocenila seznam daytonskih implementacij na petih ključnih področjih: varnost, vrnitev beguncev, ekonomija, ponovna združitev ter demokratizacija. Daytonski proces sta ocenila z različnimi ocenami. Kot navajata, je Bosna in Hercegovina še danes razdeljena na tri jurisdikcije s tremi različnimi vladami, tremi vojskami in njihovimi paravojaškimi enotami ter tremi vzporednimi varnostnimi režimi (ibid: 64-65). Razen tega pa so tri skupine (Bosanci, Hrvati in Srbi) ohranile različne šolske učne načrte in se upirale predlogu Urada visokega predstavnika, da bi sprejeli enoten izobraževalni sistem. Po drugi strani pa so mirovne operacije prispevale k preprečevanju izbruhov ponovnih spopadov - kar moramo šteti kot uspeh. Avtorja ločita med "begunci" (pregnani izven bosanskih meja) in "notranjimi begunci" (ki se želijo vrniti v svoje predvojne domove) ter ugotovita, da se je od 1.200.000 beguncev ob koncu vojne, samo 349.650 vrnilo nazaj v Bosno do konca leta 1999, ob istem času je samo 324.100 beguncev iskalo rešitev, medtem ko je ostalih 526.250 že našlo bolj ali manj stalne rešitve zunaj Bosne. Od več kot milijon notranjih beguncev od decembra 1995, se jih je samo 295.991 vrnilo v svoje domove, do konca leta 1999, medtem ko se je ostalih 830.000 še vedno poskušalo relocirati kasneje tega leta (ibid: 72-75). Ironično pa sklepajo, da je ena od glavnih ovir njihovi vrnitvi ravno problem koordinacije mednarodnih akterjev in plahost s strani UNHCR.

766

Ekonomsko okrevanje je bilo počasno in do leta 1998 je bila industrijska produkcija še vedno na ravni 30% predvojne stopnje (ibid: 91). Kar se tiče nezaposlenosti, so podatki mešani. Do leta 1997 se je nezaposlenost v bosansko-hrvaški federaciji zmanjšala na 50%, vendar pa je bila še vedno 90% v Republiki Srpski pod srbsko oblastjo; v celotni republiki je bila nezaposlenost v letu 1995 (ibid: 92) več kot 80%. Poleg tega, s tem ko se je podaljšanje roka za plačilo dolgov približevalo koncu, naj bi se bosanske obveznosti do zunanjih kreditodajalcev občutno povečale ravno v času, ko je pomoč darovalcev usihala.

Končno, kar zadeva demokratizacijo, sta avtorja brezpogojno dvomila o razumnosti naglice z volitvami v septembru 1996, s tem da omenjata probleme teh volitev, ki so vključevali registracijo veliko večjega števila volilcev, kot je bilo mogoče, neprimerno vodenje glasovanja odsotnih, lokacije več volilnih mest na nevarnih področjih, neavtorizirane osebe so nosile glasovnice volilnim komisijam, ter odločba OSCE o uničenju vseh glasovnic teden po pregledu rezultatov (ibid:

² Na 14. strani navajajo, da je "stoletja stara zgodovina medetničnega sovraštva in prelivanja krvi" "igrala nekakšno vlogo v povojnem razvoju dogodkov v Bosni", vendar pa se vse reference, navedene v knjigi, nanašajo na dogodke po letu 1974. Na 18. strani trdijo, da je hrvaška HDZ "nadomestila Jugoslovanske simbole s hrvaškimi simboli, ki so bili uporabljeni v času hrvaškega sodelovanja z nacistično Nemčijo"; ker pa se to nanaša na grb s šahovnico, ki so ga uporabljali v času socializma kot simbol hrvaške suverenosti, je to napačno. Ter, na 22. strani trdijo, da je nemška vlada dokazovala, da bo priznanje Slovenije in Hrvaške "rešilo problem". Niti Kohl niti Genscher nista bila tako naivna, da bi verjela, da bodo vsi problemi na področju Jugoslavije izginili v trenutku priznanja držav. Njuno stališče je bilo, da je diplomatsko priznanje dejanskih držav pravilno dejanje, ker je bila edina alternativa prepustitev teh držav sosednjemu tiranu, ki je kazal željo po širitvi.

114). Bolj usodno je bilo to, da je bilo uveljavljanje človekovih pravic po daytonskem mirovnem sporazumu resno pomanjkljivo, kar bi lahko delno pripisali konfliktom interesov Sveta Evrope, OSCE, Evropskega sodišča za človekove pravice, Visokega uradnika za človekove pravice Združenih narodov, IPTF urada za človekove pravice ter OHR centra za koordinacijo človekovih pravic, saj so vsi zahtevali jurisdikcijo in odgovornost na področju varovanja človekovih pravic. Glede na navedene probleme ter obstrukcijo nekaterih izvoljenih nacionalistov, je visoki predstavnik (najprej Carlos Westendorp kasneje Wolfgang Petrisch) začel uporabljati svoja pooblastila, s katerimi je odstranil tiste uradnike, ki so po njegovem mnenju delovali v nasprotju z Daytonskim sporazumom. Avtorja se očitno počutita nelagodno glede tega, saj dokazujeta, da je "poskus implementacije demokratičnih reform prek nedemokratičnih metod sam po sebi nezdržljiv" (ibid: 124). Prav tako pa ju skrbi, da bi se vrnitev k "močem Bonna" lahko pokazala kot "samoovekovečena" ter bi tako zavirala pot Bosne k demokraciji (ibid: 147).

To kratko delo predstavlja uporaben uvod izzivom, ki čakajo Bosno po Daytonu. Številne probleme pripisujejo bolj koordinacijskim ter drugim problemom, povezanih z oblastmi, ki so odgovorne za implementacijo kot pa aktivnemu upiranju nepopustljivih lokalnih nacionalistov. Avtorja pesimistično opazita, da je ameriška preokupacija s strategijami izhoda in določanjem rokov za dokončanje mirovnih misij "...mogoče dobro sodelovala z relativno izolacionističnim kongresom...(vendar pa) je prav tako spodbujala tiste stranke, ki se niso strinjale z Daytonom, da so samo "počakale" na konec domnevno kratke prisotnosti mednarodne vojske." Negativna stran knjige pa je, da je večina številik navedenih samo do leta 1999, zaradi česar je knjiga že malo zastarela.

V nasprotju s sodelovanjem Cousensove in Caterja je delo Sumantre Bose hkrati ožje in bolj ambiciozno. Ožje je v smislu, da se je Bose želel osredotočiti na razpravo med "zagovorniki rasne enakopravnosti", ki bi želeli ponovno sestaviti združeno Bosno, in zagovorniki razdeljenosti, ki menijo, da bi morale sedanje linije razdelitve ostati bolj ali manj stalne. Delo pa je bolj ambiciozno, ker Bose želi uporabiti to prizmo za oceno celotne izkušnje po Daytonu, s čimer gre mnogo dalje v primerjavi s petimi področji, na katera sta se osredotočila Cousins in Cater. Ker Bose nasprotuje tako zagovornikom rasne enakopravnosti kot tudi zagovornikom razdeljenosti, mora torej identificirati tretjo opcijo. Tretja opcija pa je, da se nič ne zagovarja, temveč se samo nudi pomoč Bosancem pri iskanju rešitev (Bose, 2002: 274).

Večina analitikov je prepričanih, da bi lokalni Hrvatje in Srbi, če bi bili prepuščeni sami sebi, stremeli k stalni določitvi razdelilnih linij, s tem da bi Srbi mogoče poskušali svojo državico navezati k Republiki Srbski. Bosejeva pozicija bi ga torej lahko postavila v dejansko zvezo z zagovorniki razdeljenosti. Potemtakem je nekoliko presenetljiva njegova ognjevitost, s katero napade in se norčuje iz idej Chaima Kaufmanna, Johna Mearsheimerja in Roberta Papeja - vsi trije so znani zagovorniki razdeljenosti. Bose trdi, da sta Mearsheimer in Pape "površno" "preletela" logistične probleme njunega razdelitvenega načrta ter tako zavrne zahteve po razdelitvi kot "nesmiselne" in poudarja, da "noben pomemben vidik ali element tega načrta ni niti približno "realističen" (ibid: 170, 173). Resnično ostre

besede.

Še bolj je Bose neposreden, ko se obrne na Kaufmanna. "Skrit v akademskem slonokoščnem stolpu...", piše Bose, "je Chaim Kaufmann pritegnil pozornost s tem, ko je trdovratno promoviral razdelitev..." Glede na ta stavek, bi lahko neuki bralec zaključil, da je edina Kaufmannova motivacija glede razprave o prednostih razdelitve v tem, da bi pritegnil pozornost nase! In če je to njegov namen, kakšni so Bosevi dokazi? Bose ugotavlja, da Kaufmann "veselo zvari osnovni vzrok problema z njegovim zdravilom", da je "Kaufmanna zapeljal njegov dogmatizem "varnostne dileme", da je Kaufmannova diskusija "nastlana z napakami glede dejstev" (Bose našteje tri primere), da se "Kaufmannova nevednost ne konča pri podrobnostih", da je Kaufmannovo mnenje "površno in nepravilno", "neobdelano in plitko", "omejeno in statično", "samo po sebi nezgodovinsko in teleološko", "vprašljivo glede dejstev" ter "zasuto z napakami glede dejstev". Očitno je, (1) da Bose ni seznanjen z običajnimi pravili etikete v akademskih razpravah, (2) da je napisal nekatere dele te knjige v stanju neukrotljive jeze, ter (3) da urednik rokopisa ni pazljivo prebral.

Bosejeva jeza pa ni omejena samo na prej omenjene zagovornike razdelitve. Na podoben način je zavrnil ideje ameriškega poročevalca Thomasa Friedmanna kot "tendenciozne, preveč zavlečene... in površinske", okarakteriziral je argument Alana Littlea, da so nacionalne razdelitve v Bosni umetne, kot "absurdnega", čeprav ne razloži pomeni Littleovih besed trdi, da so "številni strokovnjaki in novinarji" obravnavali življenje v Sarajevu kot tipično za celo Bosno (Rada bi vedela, kdo je tako mislil), obtoži Roberta Haydna in Davida Chandlerja, da sta se posmehovala zagotavljanju o človekovih pravicah v federaciji in v ustavah njenih držav, škofa Ratka Perića je imenoval kot "močno pobožnjaškega" ter ugotavljal, da interpretacija Susan Woodward glede Daytonskega mirovnega sporazuma kot antisrbskega v inspiraciji "zveni nenavadno podobna teoriji o zaroti." Medtem ko se Bose strinja z Haydnom, ko pravi, da so "Haydnova "prosrbska" nagnjenja očitna, vendar pa meni, da pa si njegovi argumenti vendarle zaslužijo kritično presojo", hkrati pa prezre resnično problematiko Haydnovega pisanja, namreč tendenco k absolutizaciji države (državi prizna absolutno suverenost na področju človekovih pravic) (Hayden, 1999: 50), njegovo pomanjkljivo poznavanje pomembnih knjig na tem področju ter njegove težave pri povzemanju argumentov nekaterih strokovnjakov. Po drugi strani pa, ko preide na na Indijo in Pakistan, to je del sveta kjer je Hayden najprej zaslovel, Bose obdolži Haydna "zmotnih trditev" (Bose, 2002: 188) in opozori, da je "Hayden resno podcenjeval dolgoročno negativno zapuščino razdelitve Indije" (ibid: 193) ter zavrne njegove poglede glede Bosne kot "pobožne" (ibid: 192).

Bosevo nagnjenje k žaljenju sem natančno razložila, ker mislim, da je neprimerno v akademskih delih, da je presešel normalne meje in z napadi ad hominem odtegnil pozornost od knjige kot celote. Seveda ne bi nikoli priporočila knjige, v kateri avtor toliko časa posveti žaljenju in zasmehovanju drugih strokovnjakov.

Po vsem tem se Bosejev izziv zdi zelo podoben izzivu Johna Stuarda Milla "glede predstavniške vlade", čeprav ga Bose ni navedel. Mill pa je vendarle v tej

kratki razpravi svetoval, da bi bilo najbolje, če bi bili ljudje katerekoli družbe prepuščeni sami sebi pri razvoju lastne demokracije, ter da ne bi zadoščalo, če bi oblikovali demokracijo od zgoraj in ljudem dali zgrajen sistem na srebrnem pladnju. Torej, čeprav se bolj strinjam z Westendorpom in Petrischem, kot pa z Bosejevimi in Millovimi nasprotovanji, pa priznam, da je njun argument (Millov in Bosejev argument) korekten. Ne samo to, celo bistven. Odgovor po vsej verjetnosti ne bo ne bel in ne črn. Navsezadnje izkušnje graditve demokracije v Nemčiji, Avstriji in Italiji po drugi svetovni vojni nedvomno dokazujejo, da lahko pristop od zgoraj-navzdol deluje v nekaterih določenih situacijah, vendar pa iz tega ne sledi, da bo deloval v vseh primerih. Kako je torej z Bosno?

Eden od problemov, ki ga Bose opazi v povezavi z Mostarjem, vendar se zagotovo veže na večji del republike, je ta, da je njena "pričakovanja državljskega aktivizma... resno oslabilo neprestano izseljevanje izobraženih strokovnjakov in pametnih mladih ljudi, ki si sedaj gradijo življenje in kariere v tujini..." Poleg tega je ena od vojnih zapuščin ta, da "...so mnogi domačini še vedno fundamentalno nepomirjeni, medtem ko so drugi v najboljšem primeru nejevoljni udeleženci" (ibid: 140). Če domnevamo, da je za ponovno združitev potrebna sprava, potem je ponovna združitev oddaljena za vsaj dve generaciji, saj bosta tako generacija, ki je doživela vojno, in naslednja, ki bo slišala zgodbe svojih staršev, verjetno ostali zagrenjeni glede vojne in njenih posledic. Bose ugotovi, da je Daytonski mirovni sporazum ustvaril "dvomljive temelje" za bosansko državo, vendar pa vseeno zaključí, da se daytonsko ogrodje z vsemi svojimi napakami lahko razvije v stalno ogrodje za bosansko državo, seveda z določenimi modifikacijami. Te izjave ne smemo zamenjati z optimizmom. Bose poudari da je rešitev zamišljena po daytonskem načrtu po naravi "konsociativna", kar pomeni, da tri etnične skupine ohranijo sfero avtonomije in samouprave, kot tudi pravico veta na določene zakone in navaja upokojenega politologa Paula Brassaa, ki trdi, da je "Konsociativni sistem sam po sebi nedemokratičen in krši pravice nepriznanih skupin in pravice posameznikov" (ibid: 246).

Zaključek

SFRJ, njene naslednice in vojna, še vedno privlačijo strokovnjake z zahoda. Spoštovanja vredno je dejstvo, da je relativizem, ki je karakteriziral velik del zgodnjega pisanja o vojni - v nekaterih primerih ga je motiviralo strankarstvo, v drugih pa negotovost in nenaklonjenost, da bi se obvezali čemu preveč določenemu - v zadnjem času marginaliziran. Vse večji je konsenz o krivdi Miloševića, Jovića in njihovih tovarišev ter akterjev, kot so Šolević, Drašković, Čosić, Šešelj in drugi. Prav tako je vedno večji konsenz o vlogi, ki so jo igrali srbski izobraženci, kar enkratno dokumentira Dragović-Soso. Glede na dve deli o Bosni po Daytonu, kot tudi glede na zgodnejše delo David Chandlerja, (Chandler, 2000), lahko ocenimo, da prav tako raste konsenz, pri čemer sem osebno zadržana, da direkcijski pristop h graditvi državne uprave ne deluje ter da bi bilo bolje, če bi pustili Bosancem, da sami uredijo zadeve. Zagovorniki *laissez-faire* v Bosni pa vseeno niso pozabili na

nevarnosti takšnega pristopa, vendar pa predvidevajo, da bodo koristi prevladale nad nevarnostmi. In končno, vedno večji je tudi konsenz o vlogi, ki so jo igrali tako sistemski faktorji (sistemska nezakonitost, ekonomski problemi, federalizem), kot tudi naključni faktorji (določeni voditelji, miti, propaganda in specifične interakcije) pri vzdrževanju ognja etničnega nacionalizma v SFRJ.

LITERATURA

- Bose, Sumantra (2002): *Bosnia after Dayton: Nationalist Partition and International Intervention* (London: C. Hurst & Co.), 295 pp.; select bibliography; index.
- Čolović, Ivan (2003): *The Politics of Symbol in Serbia: Essays in Political Anthropology*, trans. From Serbian by Celia Hawkesworth (London: C. Hurst & Co.), 328 pp.; bibliography; index.
- Counsens, Elizabeth M. and Charles K. Cater (2001): *Toward Peace in Bosnia: Implementing the Dayton Accords* (Boulder, Colo.: Lynne Rienner), 189 pp.; bibliography; index.
- Dragović-Soso, Jasna (2002): *"Saviours of the Nation": Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism* (London: C. Hurst & Co.), 293 pp.; bibliography; index.
- Michas, Takis (2002): *Unholy Alliance. Greece and Milošević's Serbia* (College Station, Tex.: Texas A&M University Press), 176 pp.; bibliography; index.